

УДК 912:025.85

DOI: <http://dx.doi.org/10.30970/his.2023.55.13444>

З ДОСВІДУ РЕСТАВРАЦІЇ УНІКАЛЬНИХ КАРТОГРАФІЧНИХ ВИДАНЬ

Леся ДЗЕНДЗЕЛЮК, Мирослава ШЛЮСАР

Львівська національна наукова бібліотека України ім. В. Стефаника

вул. Лисенка, 14, Львів, 79008, Україна,

e-mail: dzlesia@ua.fm

ORCID ID: <http://orcid.org/0000-0002-6090-3776>

У статті викладено основні консерваційно-реставраційні підходи, спрямовані на збереження інформаційної цінності картографічних видань. Виокремлено основні види пошкодження картографічних видань: забрудненість, відлущування фарб, деформація, надриви та розриви зображень. Розглядаються особливості реставраційної практики у залежності від виду, конструкції та техніки виконання документів.

Ключові слова: мапи, атласи, глобуси, реставрація, збереження документів.

Картографічні матеріали складають вагомий пласт документальної інформації, яка, у першу чергу, є відображенням рівня знань людства в момент їх створення. Такими є різнопланові карти (загальногеографічні, фізичні, топографічні, історичні, технологічні, економічні, фенологічні, релігійні, етнологічні, густоти населення тощо); атласи (комплексні, політико-адміністративні, історичні, астрономічні тощо); глобуси (фізичні, політико-адміністративні, астрономічні), а також плани (міст, битв і т. п.). Тож шанування давніх картографічних пам'яток є справою важливою, адже збережена інформація дозволяє науковцям отримати джерелознавчі матеріали, завдяки яким можна реконструювати ті чи інші аспекти минулого. Цінні екземпляри картографічних видань сьогодні стали об'єктами збереження чи експонування у бібліотеках, архівах, музеях, приватних збірках. Умови їх побутування здебільшого змінювалися, що й відобразилося на стані збереженості документів.

Згідно з міждержавним стандартом ГОСТ 7.50-2002 від 1 січня 2003 р., успішне зберігання документів забезпечується при дотриманні нормативних параметрів світлового, температурно-вологісного і санітарно-гігієнічного режимів. Зокрема, картографічні видання зберігають у темноті або при розсіяному освітленні. Недопустиме тривале потрапляння прямих сонячних променів. Норма освітленості на поверхні документів при зберіганні повинна складати не більше 75 лк, при експонуванні в момент огляду – не більше 150 лк.

Джерела світла мають забезпечувати оптичне випромінювання з довжиною хвилі не менше 400 і не більше 760 нм. Відстань від світильників до поверхні документних матеріалів має складати не менше 0,5 м.

Вільна циркуляція повітря у сховищах виключає утворення застійних зон, що позитивно впливає на збереження. Стабільними мають бути температура повітря (в межах 18 ± 2 °C) та відносна вологість ($55 \% \pm 5 \%$). Зауважимо, що для атласів з пергаментною чи шкіряною оправами нормативна відносна вологість повітря є дещо вищою – $60 \pm 5 \%$.

Важливим чинником щодо стану збереженості картографічних видань є частота користування ними (механічний вплив) у симбіозі з конструктивними особливостями та міцністю матеріальної основи. Доречно сегрегувати документи за конструкцією на одноаркушеві чи багатоаркушеві, цілісні чи фрагментовані, одноплощинні чи складені, за формою – аркушеві документи, кодекси чи сферичні об'єкти, а також за матеріальними складовими – на паперовій, пергаментній, тканинній основах (для глобусів – ще й на дерев'яній, скляній, металевій, гіпсовій основах), зі стійкими чи текучими фарбами, чорнилом, з фурнітурними елементами (дерев'яними, металевими), а також поділяти за способом і технікою виконання – на папері ручного чи машинного виготовлення, рукописні чи друковані, за охоронними засобами – захисним покриттям, у футлярах, папках тощо.

Виокремимо основні види пошкодження картографічних видань. Практично усім об'єктам притаманна загальна забрудненість. Зібраний упродовж століття пил прискорює процеси старіння. Він може містити спори грибів і, утримуючи надмірну вологу, за відповідної температури сприяє розвитку мікроміцетів. У результаті їх росту накопичуються хімічні продукти, серед яких – органічні кислоти, амінокислоти, пігменти тощо. Ці сполуки здатні до самостійних хімічних реакцій з компонентами матеріальної основи пам'яток (паперу, пергаменту, шкіри), що призводить до ослизнення, злипання та склеювання. До того ж результатом утримання надмірної вологи є відбитки або ж розтікання нестійких пігментів, що надає пам'яткам неестетичного вигляду. У результаті волого-температурних перепадів відбуваються деформаційні процеси, а отже, в цілому пошкодження конструктивної цілісності картографічних видань, особливо великого формату, або тих, що містять різноманітні за структурою матеріали (до прикладу, паперова карта на тканинній основі або атлас у пергаментній оправі). Жолоблення, набухання, відшарування дублюри, розриви форзаців, відрив оправ – ось наслідки деформаційних змін. Підвищена вологість викликає іржавіння металевих елементів (скоби, кільця для кріплення тощо) та поширення іржі на суміжні локації і, як наслідок, – крихкість, ламкість паперу, бурі плями.

Пересихання документів призводить до втрати якості в'язива у фарбах. У результаті цього відбувається відлущування фарб при механічному впливі (перегортання аркуша, тертя з іншими поверхнями), особливо інтенсивне

в документах з гладкою поверхнею. Давні атласи, що мають пересушену суцільнокриту шкіряну чи напівшкіряну оправу, втрачають не лише естетичну привабливість за рахунок розтріскування чи вилущування шкіри, а ще й зазнають небезпеки щодо її розриву у найслабших найбільш функціональних місцях, зокрема по лінії згинання кришок оправ. Як наслідок – відрив кришок оправ, незахищеність блоків, що спричиняє їх руйнування.

Нестабільний волого-температурний режим зберігання атласів з пергаментним покриттям спричиняє його зсідання. Зменшення в розмірах призводить до деформації картонних (іноді й розламу дерев'яних) сторонок, розриву опорних пергаментних ремнів, до яких підшивалися зшитки блоку, пошкодження та втрати зав'язок. Таким чином, руйнується цілісність пам'ятки й за відсутності футляру виникає небезпека втрати окремих частин при перенесенні, падінні тощо.

Найбільш поширеними недоліками у збереженості мап є розриви, надриви зображення, які спричиняють втрати матеріальної основи. Зважаючи на специфіку картографічних документів, де кожна рисочка, цятка несе інформаційну конкретику, навіть дрібні втрати значимі. Особливо це явище спостерігається на великомасштабних об'єктах, які підлягають складанню до меншого розміру, зручного для зберігання. Зауважимо, що у давніх картах поєднувалися різні графічні техніки. Для позначення доріг, написів, сухопутних кордонів використовували штихель, традиційний для мідьоритної техніки, лінії рік, позначення міст і картуші виконувалися в техніці офорту, а сухою голкою – лінійний рисунок поверхні морів і штрихування місцевості. Уже в середині XVIII ст. певні типографічні знаки і сигнатуру лісів вибивали штампами. Поєднання цих графічних технік робило мапи читабельними і максимально інформативними.

Черговість консерваційних і реставраційних заходів встановлюється залежно від стану, запотребованості і цінності пам'яток. Моніторинг умов зберігання, кваліметричний огляд, знепилення фонду, профілактична дезінфекційна обробка, відбір на часткову чи повну реставрацію – це перелік заходів, які постійно виконуються працівниками відділу реставрації та консервації рідкісних видань Львівської національної наукової бібліотеки України імені В. Стефаника.

Реставраційні об'єкти підлягають детальним лабораторним дослідженням на визначення природи і якості використаних матеріалів, встановленню технічно-конструктивних особливостей кожної пам'ятки, вивченню пошкоджень і з'ясування причин їх виникнення. Реставраційний план рідкісних картографічних видань включає усі зауваги згідно з попередніми тестуваннями і виважений вибір реставраційних заходів. Підбір реставраційних матеріалів, застосування тих чи інших реактивів науково обґрунтований. Будь-які реставраційні операції виконуємо лише після всестороннього вивчення пам'яток, кожна з яких вимагає індивідуального підходу.

Зазвичай усі реставраційні об'єкти підлягають сухому механічному очищенню. Однак методи різні і обумовлені міцністю матеріальної основи (м'яким пензлем, ватним тампоном, адсорбційною губкою, гумовою крихтою, ластиком, скальпелем, скловолоконним стержнем, шліфувальним папером). Залежно від способу виготовлення, нанесення інформації, використаних фарб чи чорнила підбираємо найоптимальніші методики. До прикладу, використовуємо 5%-ний розчин метилцелюлози для усунення забруднень на локаціях з текучим текстом, піну детергента – на стійких до вологи ділянках. За необхідності використовуємо напівсухий метод очищення, відбором забруднень легко зволженим фільтрувальним папером при навантаженні. Головний акцент у реставраційній практиці ставимо на нейтралізацію кислотності паперу. Її усуваємо методом промивання протічною водою чи обробкою нейтралізуючим розчином фірми “Neszen”, або витримання у сухих прокладках з фільтрувального паперу, попередньо витриманого у нейтралізуючому розчині. Для контролю використовуємо рН-олівець.

Для вилучення плям різноманітного походження підбираємо відповідні реагенти, які дозволяють розчинити плямоутворюючі речовини. Усуваємо їх завдяки адсорбентам. Часто такі процеси довготривалі. За необхідності здійснюємо вибілювання основи, вибираючи реактиви з огляду на склад матеріальної основи за волокном, яке тестуємо хлор-цинк-йодом, а також сірчаноокислим аніліном на присутність лігніну. Додатково аналізуємо морфологічні особливості волокон паперу та здійснюємо філігранологічне обстеження, оцінюємо міцність паперу за довжиною волокон. Комплексне дослідження дозволяє правильно вибрати метод і засіб відбілювання. Наявність ілюмінаційних фарб на картографічних документах зазвичай не дозволяє проводити вибілювання по всій площі. Охоронними бар'єрами слугують тальк, крохмаль або закріплюючі речовини (5%-ний розчин паралоїду в толуолі, лакова дисперсія для акварелей, віск). Зауважимо, що їх використання дає позитивний ефект лише при нанесенні з обох боків реставраційного об'єкта.

Міцності паперовій основі картографічних видань надаємо завдяки введенню желатинової або метилцелюлозної проклейки або методом дублювання. Зважаємо на наявність автентичної дублюри. Якщо це папір, то враховуємо його ґатунок, кислотність, наявність написів, штампів тощо. За непридатності старої дублюри до подальшого застосування з огляду “нездорової” сумісності з пам'яткою, замінюємо її новим реставраційним безкислотним папером, а інформаційні ділянки зі старої дублюри доклеюємо, здійснивши попередню максимально можливу нейтралізацію їх. У випадку зміцнення мап (планів) дублювальним папером (марки Б, фільтрувальним, реставраційним (10 г/м²)) написи на звороті залишаємо доступними дослідникам, залишаючи відкидні віконця у дублюрі. Виключення складає мікалентний папір. Його довгі волокна забезпечують міцність, але прозорість

залишає написи видимими, хоча дещо послабленими. Дещо інші підходи за використання тканинної дублюри. Консерваційні операції з нею включають дезінфекцію й очищення детергентами. У мокрому стані розтягуємо й фіксуємо її на планшеті, наклеюємо паперову основу мапи і залишаємо до поступового висихання під стосом сукон. Якщо виникає необхідність замінити стару тканинну основу новою (до прикладу заміна мікологічно ушкодженої), використовуємо бавовняну або льняну тканину, яку попередньо зістарюємо почерговим зануренням у гарячу та холодну воду. Якщо розміри мапи є більшими за розмір дублювальної тканини, зшиваємо дублюру з двох частин.

Для надання естетичної довершеності мапам, з втраченими по периметру ділянками, зводимо контури рамки, не втручаючись у авторський задум. Безумовно, забезпечення збереженості автентичності можливе завдяки беззастережному втіленню головного реставраційного принципу “Не нашкодь, збережи автентичність!”.

Реставрація античних глобусів займає особливу ділянку у справі збереження картографічних матеріалів. Глобуси є прикладом багатокомпонентних реставраційних об’єктів. Відмінні за своєю конструкцією, адже остовом глобусів є куля, а отже, нерівноплощинна поверхня, вони потребують нетрадиційних підходів у практиці реставрації документів на паперовій основі. Заповнення втрачених частин новоствореними фрагментами за нашим досвідом складалося з копіювання контурів втрати на поліетиленову плівку, перенесенням їх на нову паперову основу та фіксації до сфери. Противагою ручному гвинтовому пресу, який найчастіше використовують при реставрації аркушевих документів, став еластичний медичний биндаж з функцією розтягування. Завдяки йому забинтована сфера глобуса нерухомо утримувала долучені фрагменти. Конструкція астрономічного глобуса XVIII ст., реставрованого нами, така: сегменти наклеєні на гіпсову чашу. Верхній (паперовий) шар глобуса формують повздовжні меридіани та два круглих полюси, виконані методом пап’є-маше. Картографічне зображення здійснене в техніці різцевої гравюри з наступним тонуванням аквареллю. Кулю глобуса втримує металевий стержень (вісь всесвіту), що проходить наскрізь. Він зафіксований у металевому вертикальному крузі зі шкалою, що допомагає виставляти широту. В перпендикулярній площині кулю обіймає дерев’яна восьмигранна полицка з наклеєним поверх паперовим покриттям, яке також містить певну інформацію. На полиці-підставці знаходяться два прорізи, через які проходить металевий круг широт, не дозволяючи йому повертатись відносно вертикальної осі. Утримують полицку чотири дерев’яні ніжки-опори, об’єднані в нижній частині дерев’яним кругом з фігурною опорою для сфери. Таким чином кожен з різномірних матеріалів складових реставраційного об’єкта потребують індивідуальних засобів і реставраційних методик (наприклад для очищення паперу використовували 5%-ний розчин метилцелюлози, а для металу – 6%-ний розчин оцтової кислоти). Без сумніву,

не можна зменшувати значимості усіх складових, однак основний інформаційний зміст закладено лише на папері. Втрата вологісного балансу призвела до сухості паперових сегментів, зменшення їх розмірів, а отже, порушення цілісності малюнку. Основним кредо реставрації глобуса стало здійснення усіх операцій без демонтажу паперової складової і повернення точності (акуратність) і багатства графіки, педантичності орнаменту, збереження ілюстративних та колористичних елементів і високий рівень ремесла.

Реставровані картографічні видання виділяються красою і ошатністю оформлення. Це все вказує, що ці документи, окрім інформативного наповнення, є об'єктами естетичного споглядання, завдяки чому розглядаємо їх ще й як мистецькі об'єкти, а отже, їх реставрація займає особливу нішу у царині реставраційної творчості.

FROM THE EXPERIENCE OF RESTORATION OF UNIQUE CARTOGRAPHIC EDITIONS

Lesia DZENDZELIUK, Myroslava SHLIUSAR

Vasyl Stefanyk Lviv National Scientific Library of Ukraine

14 Lysenko str., 79008, Lviv, Ukraine,

e-mail: dzlesia@ua.fm

ORCID ID: <http://orcid.org/0000-0002-6090-3776>

The article outlines the main conservation and restoration approaches aimed at preserving the information value of cartographic publications. The main types of damage to cartographic publications are identified: contamination, peeling of paints, deformation, tears and breaks in images. The features of restoration practice are considered depending on the type, design and technique of document execution.

Keywords: maps, atlases, globes, restoration, document preservation.

Стаття надійшла до редколегії 15.10.2020

Стаття прийнята до друку 01.11.2021